

НАВЧАННЯ ПРОТЯГОМ ЖИТТЯ: ВІД 1920-х ДО СЬОГОДЕННЯ

Внешкольное образование есть вся жизнь!

А. В. Луначарский «Что такое образование?», 1918 г.

У сучасному світі країни, які ми називаємо розвинутими, пріоритетного значення надають інвестиціям у людський капітал. У структурі національного багатства світового співтовариства він вже складає 64 %, випереджаючи природний капітал (20 %) і фізичний капітал (16 %). Частка людського капіталу у таких країнах, як Фінляндія, Швейцарія, Німеччина, Японія, США сягає 80 %. Людський капітал є визначальним чинником у розвитку виробництва, впровадженні нових технологій 5-го і 6-го технологічних укладів; він забезпечує випереджаючий розвиток науки і високі соціальні стандарти (культура, охорона здоров'я, безпека, соціальний захист). Особливою сферою соціального життя, завдяки якій відбувається приріст людського капіталу, є науково-освітня галузь. Україна, поділяючи разом з іншими 189 державами світу глобальні «Цілі розвитку тисячоліття» («Millenium Development Goals», MDG), сформульовані у Декларації тисячоліття ООН (вересень 2000 р., Саміт тисячоліття на Генеральній сесії ООН), чималу увагу надає створенню умов для розкриття людського потенціалу. Відносна частка працівників освіти у загальній структурі зайнятих в Україні становить 15,5 % (для порівняння: у Росії – 9,7 %, у Німеччині – 5,9 %, Великій Британії – 9,1 %, США – 9,1 %, Франції – 6,4 %). У зведеному бюджеті частка видатків на освіту за часів незалежності коливається від 15,4 % до 21,5 %. У структурі ВВП видатки на освіту у 2010 році склали 8,4 %, що значно вище середньосвітового показника (4,9 %) [3, с. 7]. Але декларуючи своє бажання увійти до двадцятки найбільш розвинених країн світу (G20), Україна все ще не має ефективної стратегії реалізації цих намірів. Вітчизняна галузь освіти хоч і набуває потроху сучасних обрисів, але не є такою за суттю. Причини такого стану речей носять фундаментальний характер, вони є наслідком невідповідності у ступенях розвитку вітчизняної науки й економіки. Сьогодні українська наука знаходиться на рівні, який забезпечує вирішення інноваційних завдань, натомість більша частина економіки спроможна розв'язувати завдання лише модернізаційного характеру. А оскільки сектор реальної економіки є основним партнером і замовником освітньої галузі, саме він формує рівень суспільних вимог до якості і змісту освіти. Не маючи стимулів для інноваційного розвитку, українська економіка фінансує вітчизняну освіту як споживчі витрати, одноразові і неповоротні. Разом з тим у країнах «двадцятки» одиниця витрат на освіту дає віддачу на рівні 1,7–1,9 одиниць виробленого ВВП. Ці витрати розглядаються як запорука

майбутніх доходів людини, бізнесу й суспільства в цілому.

Світова спільнота головним інструментом підвищення якості людського капіталу бачить нині освіту протягом життя (Lifelong Learning). Рада Європи затвердила навчання протягом життя як один з основних компонентів європейської соціальної моделі. Інститут ЮНЕСКО з навчання протягом усього життя (Гамбург, Німеччина) усі заходи у цьому напрямі бачить підпорядкованими досягненню п'яти стратегічних цілей: (1) сприяння навчанню протягом усього життя для всіх, (2) сприяння поширенню грамотності як основи для подальшого навчання, (3) визнання неформальної освіти та освіти дорослих як стратегії освіти, (4) підвищена увага до урядів і громадянських суспільств в Африці і (5) наукова діяльність і оприлюднення її результатів. У Меморандумі щодо неперервної освіти ЮНЕСКО зазначає, що освіта протягом усього життя обіймає всю без виключення освітню активність, реалізовану протягом життя заради удосконалення знань, навиків і компетентності особистості, пов'язаних із громадянською, соціальною та/чи трудовою перспективою. В українських реаліях освіта протягом життя поділяється на п'ять основних етапів: дошкільна освіта, позашкільна освіта школяра, самостійна освіта студента вишу, післядипломна освіта і підвищення кваліфікації, освіта поза межами професійного життя. Тож, це навчання, яке не обмежується лише сферою освіти. Воно виступає важливим фактором зайнятості і соціального забезпечення населення, чинником економічного зростання і конкурентоспроможності держави. Можна сказати, що воно є відповіддю на виклики, що їх надсилає сучасний світ, зміни в якому відбуваються дуже швидко. Зрештою, у такому навчанні немає нічого принципово нового, адже і раніше у кожного існувала потреба поновлювати освіту кожного разу, як тільки він зіштовхувався з нововведеннями у своєму особистому або професійному житті.

Вітчизняна педагогіка має давні і непересічні здобутки у цій царині освіти⁴. Найбільшого поширення позашкільна освіта за часів царату набула як культурно-просвітницька діяльність, здійснювала ліберальною інтелігенцією. Головним рушійним мотивом для подвижників освіти було безкорисливе служіння народу на благо його освіти й долучення широких верств населення до цінностей культури. Як завжди відчуваючи недовіру до починань громадськості, влада прагнула створити через мережу проурядових громадських організацій свої власні культурно-просвітні установи. Вони значною мірою фінансувалися державою і, відповідно, були провідниками в народні маси державної ідеології й політики. До такої роботи залучалися окремі категорії чиновників. Працювати у таких організаціях як комісії народних читань, створених під егідою держави,

⁴ Появу перших форм позашкільної освіти в Росії прийнято датувати 30-ми роками XVIII століття, коли поет Олександр Сумароков разом із товаришами створив у Шляхетському кадетському корпусі літературний гурток. Трохи згодом (1759 р.) гурток вже мав свій друкований орган із показовою назвою «Змарнований час, на користь використаний». Подібні форми освіти, за сучасною термінологією, належать до **інформальної** освіти. Її історія і розвиток до 1917 року все ще чекають своїх дослідників.

або в інших установах під ясновельможним або адміністративним протегуванням, взагалі вважалось почесним обов'язком кожного відданого владі чиновника. Однією з найвідоміших провладних громадських організацій було «Опікунство над народною тверезістю», створене з ініціативи уряду 1894 року. Не відставала від світської влади і влада церковна. Організація церковних просвітніх установ ставилася Священним Синодом у прямий обов'язок місцевих парафіяльних православних священників.

Перелік культурно-просвітницьких установ тих часів є досить розлогим: безплатні бібліотеки-читальні, народні читання, народні лекторії, народні університети, недільні й вечірні школи, повторювальні й додаткові класи для дорослих, курси для дорослих, народні будинки, народні театри, концерти, співочі свята, народні музеї, картинні галереї, спортивні заходи. Наприклад, в Україні діяло 111 недільних шкіл [1]. Їх засновниками були як урядові організації і міські управи, так і приватні особи, громади, земства, різноманітні товариства (зокрема, Харківське товариство поширення в народі грамотності, Київське товариство грамотності), місцеві «Просвіти», відділення благодійних товариств (опікунства над жіночою освітою, над народною тверезістю тощо), комісії народних читань та інші. Для вчителів з їхнім убогим заробітком, для священнослужителів та інших малозабезпечених верств інтелігенції робота у недільній або вечірній школі, завідування бібліотекою, ведення народних читань тощо були додатковим заробітком. Натомість земські вчителі працювали у земських культурно-просвітніх установах без усякої оплати. Утім, це не заважало їм були справжніми подвижниками освіти.

Те, що тодішня система інформальної освіти в країні мала культурницький характер і обмежувала свої завдання переважно елементарною освітою, вождь більшовиків В. І. Ленін поставив їй у провину. Він оцінив просвітництво лібералів як чисте «культурництво», зазначивши, що такі культурно-освітні заходи відволікають трудящі маси від їхніх справжніх інтересів і цілей – класової боротьби із царатом і капіталом. Просвітницька діяльність, на думку Леніна, може заважати діяльності політичній і не можна «стирати грань між культурницькою й революційною роботою» [4]. Насичене революційними подіями ХХ століття надзвичайно піднесло активність трудящих мас. Влада була змушена дати дозвіл відкривати різні культурно-просвітні установи явочним порядком. Поряд з інтелігентськими організаціями і їх культурно-просвітніми установами почали виникати не тільки пролетарські і селянські організації, а й організації інших нижніх верств суспільства (прикажчиків, дрібних службовців і т.п.). Прямим породженням революційного часу стала клубна діяльність: робочі клуби, а згодом і клуби нетрудящих мас. Поширилися нові форми освіти, у тому числі народні університети, ідея створення яких виникла ще у 1890-х рр. Промисловий підйом у 1909 році змінив ставлення влади до позашкільної

роботи: позашкільна освіта була визнана навчальним відомством на чолі з міністром освіти О. Шварцем як найважливіше державне завдання на шляху ліквідації в країні неграмотності дорослого населення. На Загальноземському з'їзді (1911 р.) культурно-просвітницька робота була визнана пріоритетним напрямом діяльності місцевих органів самоврядування.

Після встановлення радянської влади позашкільна робота в основному велася клубами. У невеликих клубах-примітивах під керівництвом громадських працівників працювали гуртки, читальні, майданчики для ігор. На базі клубів створювалися позашкільні спілки (у тому числі «травневі», «зелені» та ін.), братства і т.п. На початку 1920-х років проблеми позашкільної освіти отримали наукове обґрунтування у роботах уродженця м. Ялти професора Євгена Мединського (1885–1957)⁵, який опублікував у 1918 р. «Методи позашкільної просвітницької роботи», «Позашкільна освіта: її значення, організація й техніка» і в 1923–1925 рр. – «Енциклопедію позашкільної освіти».

Значний внесок у розвиток проблем позашкільної освіти і навчання протягом життя вніс перший нарком освіти Анатолій Луначарський (1875–1933). Людина широкої культури, видатний оратор і полеміст, він вибрав за форму оприлюднення своєї позиції промови, виголосивши їх на відкритті курсів інструкторів з позашкільної освіти⁶ і на I Всеросійському з'їзді з позашкільної освіти⁷. Луначарський окреслив коло проблем, якими має опікуватися позашкільна освіта: «Позашкільна освіта є справою створення й використання тих центрів культури, які допомогли б людині зробити життя своє не просто марним проведенням часу, не простим

⁵ **Є. М. Мединський** закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету (1914). Доктор педагогічних наук (1935). Досліджуючи у своїх ранніх роботах проблеми позашкільної освіти, Є. Мединський розробив систему роботи земств і земських установ щодо шкільної і позашкільної освіти (через Народні будинки, бібліотеки, виставки, лекційну діяльність, організацію курсів тощо). У своїй педагогічній діяльності й наукових дослідженнях Є. Мединський тісно пов'язував теоретичні положення з аналізом і узагальненням практики суспільно-просвітницької діяльності. Після 1918 року Євген Мединський до позашкільної роботи відносив не тільки загальноосвітні заходи для дорослих, а й політико-виховну роботу. Він є автором організаційно-дидактичних основ радянської системи позашкільної освіти. Мединський висунув ідеї створення народних будинків для політичної освіти мас і перетворення бібліотек у центри загальнокультурної роботи з населенням. Він обґрунтував необхідність широкого дослідження проблем виховання й освіти людини протягом усього її життя. Наприкінці 1917 – початку 1918 року Є. М. Мединський був прихильником організації народної освіти на принципах самоврядування й автономії, критикував у зв'язку із цим політику Наркомосу. Євген Миколайович Мединський відомий як професор Уральського університету, професор 2-го МДУ (від 1930 р. – МДП), директор Державної бібліотеки з народної освіти, дослідник історії російської школи і педагогіки, творчості російських педагогів і просвітителів Пирогова, Ушинського, Герцена, Лесгафта, Толстого та ін. У 1944 р. був обраний дійсним членом академії педагогічних наук РРФСР. Помер видатний вчений 6 березня 1957 р. у Москві.

⁶ Уперше ця промова була надрукована окремою брошурою «Что такое образование?» (22 с.) у Петрограді (1918 р.). Пізніше увійшла до збірника статей А. В. Луначарського «Проблеми народного образования», 1-е вид. – М., 1923. – С. 7–22; 2-е вид. – М., 1925. – С. 7–23.

⁷ Уперше ця промова була надрукована у книжці «Ленин В. И., Луначарский А. В. Речи на I Всероссийском съезде по внешкольному образованию 6–19 мая 1919 г.» – М., 1919, с. 5–17. Пізніше увійшла до збірника статей А. В. Луначарського «Проблеми народного образования», 1-е изд. – М., 1923, С. 116–134; 2-е изд. – М., 1925. – С. 125–145.

процесом. От у чому полягає і до чого прагне так звана позашкільна освіта: музеї, бібліотеки, театри, народні університети, курси, гімнастичні товариства і т.д. Зробіть усе це доступним населенню, втягніть в усе це населення, щоб воно могло вчитися й учити тому, як потрібно вчитися, щоб воно могло віддавати свою душу, віддавати все цінне у загальну скарбницю» [5, с. 361–362]. Він прямо визначає завдання позашкільної освіти: «Популяризація наукових знань, популяризація мистецтв, соціально-політична пропаганда – такими є основні завдання позашкільної освіти» [5, с. 368].

Увага до проблем позашкільної освіти має в Луначарського особистісний вимір. У своїй «Автобіографічній нотатці» – найбільш ранній з відомих його біографій – Луначарський пише [6]: «Виховувався в Київській першій гімназії (від 1887 по 1895 роки – В. С.). Вчився погано, на трійку, дуже рано перейнявся ненавистю до сухого викладання майже непотрібних предметів. Читав увесь час масу, не тільки на російській, але й на французькій і на німецькій мовах». Оця дитяча ненависть до безглузлого начотництва через осмислення загальної проблеми «людина – освіта – культура» проростає у наркома Луначарського в бачення освіти протягом життя в усіх її аспектах – політичному, соціальному, організаційному і педагогічному.

У періоди збалансованого суспільного розвитку, «у нормальний час», «поточні» освітні завдання розв'язує в основному школа, соціально й педагогічно «підігнана» до того суспільства, якому вона служить. Але радикальні зміни у суспільстві ламають і жорстко пов'язану з ним систему освіти; тоді потрібні нові шляхи розвитку освіти, нові освітні засоби. Позашкільна освіта стає частиною «найпершого, колосального значення», стає «могутнім важелем», «гігантським апаратом» культурної й політичної освіти народу, «який тримали у темних підвалах... кротячих норах, якому не давали можливості розгорнути свої крила». Треба дати народу «вміння робити те, що він повинен робити в епоху найбільшої революції», дати йому знання, аби він «міг скористатися своєю перемогою».

Майбутнє школи й школа майбутнього багато в чому залежать від того, які сходи і в який час дасть позашкільна освіта. Сутність, значення і цілі позашкільної освіти Луначарський розглядає у тісному взаємозв'язку із загальними проблемами філософії освіти. Пропонуючи своє оригінальне трактування поняття «освіта» (як надання «образу» дитині), Луначарський ставить питання, що ніколи не втрачають своєї актуальності: *що таке освіта, кого можна вважати освіченою людиною?*

Гостре сучасне звучання мають міркування Луначарського щодо безперервної освіти, в якій він бачить гносеологічні й загальнокультурні джерела позашкільної освіти. Безперервну освіту Луначарський розглядає як поповнення знань, що не припиняється, і рух до ідеалу «всвідання», як оновлення цих знань, що диктується вимогами життя, яке постійно оновлюється. Безперервна освіта забезпечує саморозвиток людини. Школа, підкреслює Луначарський, «дає лише ключі» до освіти. Вона «повинна

привчати людину працювати, повинна закладати певні правильні методи підходу до всієї цієї таємниці, якою є світ», повинна давати «перший поштовх» до пізнання цієї таємниці. Решта – справа позашкільної освіти, яка, словами Луначарського, «є все життя».

У присутності 800 делегатів I Всеросійського з'їзду з позашкільної освіти (Москва, 6–19 травня 1919 р.) Луначарський так розвиває свою думку: «Скільки людина живе, стільки ж вона і вчиться. І немає такого часу в людини, коли вона не повинна була б учитися. Саме життя влаштоване так, що потрібно вчитися не тільки тому, що всяке мистецтво й усяка наука нескінченно удосконалюються, але й тому, що життя навколо нас дає нам щомісяця нові завдання, змушує нас пристосовуватися до нового». «Жахливо, – говорить Луначарський, – якщо під освітою розуміти те, що людина у 22 роки відливається раз і назавжди в якусь остаточну форму. Ні, вона повинна постійно пристосовуватися до нового, повинна відгукуватися на кожний новий звук, чуйно вміти піймати всяке нове забарвлення, усяке нове відкриття» [7].

Сьогодні ми є свідками того, як справджуються пророцтва нашого великого земляка. Система генерації й передачі знань, так само як їхній обсяг змінилися настільки кардинально, що жодний навчальний заклад не може підготувати людину до професійної діяльності протягом усього життя⁸. Зрозуміло, що базова освіта має періодично доповнюватися додатковою освітою і організовуватися не як щось остаточне, завершене, а лише як основа, фундамент, який має добудовуватися і вдосконалюватися. Не випадково Європейська Комісія об'єднала різні освітні і навчальні програми в єдину Програму навчання протягом життя (Lifelong Learning Program). Доведено⁹ існування кореляції між рівнем освіти і ступенем залучення до навчання дорослих віком від 25 до 64 років: більшу схильність до продовження навчання мають люди з вищим рівнем попередньої освіти. Зокрема, якщо серед осіб із попередньою початковою освітою за межами стандартного освітнього середовища (читання, відвідування установ культури, подорожі, ЗМІ тощо) в ЄС отримують освіту 18,4 %, то серед осіб з попередньою середньою освітою таких людей вже 34,1 %, а з попередньою вищою освітою – 55,2 % [3, с. 18].

За останніми даними (2011 р.), в Україні працює 1496 державних і комунальних позашкільних освітніх закладів¹⁰. Останніми роками загальний відсоток дітей і підлітків, залучених у систему позашкільної освіти, є стабільним [2]: у 2011 році він становив 35,7 % [8]. Але перехід до

⁸ Вважається, що у сучасному суспільстві щорічно оновлюється близько 5 % теоретичних і 20 % професійних знань.

⁹ Adult education trends and issues in Europe. – http://ec.europa.eu/education/pdf/doc268_en.pdf

¹⁰ У цілому позашкільні навчально-виховні установи в Україні – це навчальні заклади, які дають дітям і підліткам додаткову освіту, допомагають отримати знання та навички за їх інтересами, забезпечують організацію змістовного дозвілля. До них належать палаци, будинки, клуби й центри дитячої, юнацької творчості, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтв, студії, оздоровчі та інші установи. 98,6 % об'єктів позашкільної освіти фінансується за рахунок бюджетних асигнувань; їх безкоштовно відвідують діти незалежно від пільгових категорій. На думку чиновників, це робить систему позашкільної освіти в Україні унікальною.

сучасної форми освіти, коли базова освіта періодично б доповнювалася широким спектром додаткової освіти, залишається справою далекого майбутнього. З цієї точки зору, освіта протягом усього життя в Україні перебуває у зародковому стані, аніякої системності в її розбудові не простежується. Закон України «Про позашкільну освіту» ніяк не сприяє вирішенню цієї проблеми, оскільки не врегульовує питання щодо інтеграції позашкільної освіти у загальну освітню систему країни і навіть не ставить питання про визнання неформальної освіти. На відміну від країн ЄС в Україні не розроблені концептуальні підходи щодо системи неперервної освіти, більше того – ми знаходимося у полоні стереотипів сприйняття неформальної освіти як неефективної і малозначущої. Визнати наявність різноманітних форм освіти (формальної, неформальної, інформальної), піднести освіту, що здійснюється за межами стандартного освітнього середовища, на рівень загальнодержавної, національної програми з відповідною увагою до контролю і перевірки якості навчання – ці сформульовані у 1920-х роках питання залишаються на порядку денному українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Билан В. Т. Воскресные школы на Украине (1859–1862 гг.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 «История Украины» / В. Т. Билан. – К., 1967. – 19 с.
2. Биковська О. В. Позашкільна освіта: теоретико-методичні основи : монографія / О. В. Биковська. – К. : ІВЦ АЛЖОН, 2008. – 336 с.
3. Здіорук С. І. Формування єдиного відкритого освітньо-наукового простору України: Оптимальне використання засобів забезпечення випереджального розвитку [Аналітична доповідь] / С. І. Здіорук, А. Ю. Іщенко, М. М. Карпенко – К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2011. – 43 с.
4. Ленин В. И. По поводу «Profession de Foi» / В. И. Ленин. ПСС. – Т. 4 – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1973. – С. 320.
5. Луначарский А. В. Что такое образование? / А. В. Луначарский. О воспитании и образовании. – М. : Педагогика, 1976. – 385 с.
6. Луначарский А. В. Неизданные материалы. / А. В. Луначарский. Литературное наследство, т. 82 [Автобиографическая заметка] – М., 1970. – С. 550. <http://lunacharsky.newgod.su/lib/neizdannye-materialy/avtobiograficeskie-materialy>.
7. Луначарский А. В. О народном образовании / А. В. Луначарский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. – С. 60–72.
8. Позашкільна «неосвіченість» або як в Україні вирішити проблему позашкільної освіти дітей [Електронний ресурс] / Блог Цензор Нет. – 02.09.2011. – Режим доступу : <http://blog.censor.net.ua/posts.phtml?postID=3652>.